

L'origen jueu de Santa Teresa

Autor: Natàlia Barenys

Data de publicació: 18-02-2021

Sabem que Teresa de Cardona tenia per la banda materna un avi i un besavi de sang conversa. La Natàlia Barenys pensa que el seu origen jueu pot ser un indicatiu de la seva catalanitat. Ho argumenta en aquest article.

«[A Espanya] l'erudició s'utilitza fins i tot en el falsejament de la història, amb la finalitat que semblin històrics fets llegendaris o inventats»

Ferran Soldevila[1]

Ferran Soldevila ens advertia de «la tendència del castellà a prescindir de la realitat quan contradiu la idea que s'ha format d'aquesta, a negar-la, a pretendre declarar-la herètica, i ajustar-la a aquella idea. Si és necessari amb la violència»[2]. I si amb ell, escriptors heterodoxos com Juan G. Atienza afirmen que l'Església espanyola ha manipulat dates, ocultat proves, i introduït falsedats[3], és lícit preguntar-se de quines dates, proves i falsedats es tracta, i quina és la realitat que aquestes han canviat. Amb Santa Teresa, però, no només percebem fets històrics manipulats, sinó que topem amb una resistència mental fortíssima, perquè la seva vida sencera és dogma de fe. Amb tot, el seu origen jueu pot ser per a nosaltres un indicatiu lluminós de la seva catalanitat.

Aldonça Enríquez i la reina consort Joana Enríquez eren germanes de pare, l'almirall de Castella Frederic Enríquez de Mendoza (c.1390 –1473). I l'àvia de l'almirall Frederic Enríquez era jueva[4]. Així, doncs, l'abadessa Teresa de Cardona i el rei Ferran el Catòlic, fills respectius de les dues germanes citades i, per tant, cosins germans, eren descendents de jueus conversos[5]. Aquest avi de Teresa de Cardona va ser protector d'erasmites i alumbrados[6]; era un home amb una gran inquietud espiritual, i va fundar un convent de franciscans[7]. La identitat judeoconversa de la reina Joana és coneguda: durant la guerra civil catalana de 1462, es va refugiar a Girona amb l'Infant Ferran, el futur rei Catòlic, i hi ha constància que durant l'assalt a la Força, la reina va ser defensada i ajudada pels jueus conversos de la ciutat, que van impedir que Ferran fos segrestat.

La preocupació de Santa Teresa pel llinatge

Fa prop de cent anys que Américo Castro[8] va advocar per l'ascendència jueva de Santa Teresa. Ni tan sols un catòlic avui pot dubtar que Santa Teresa amagava alguna cosa. I què podia voler amagar, en un temps en què, per als practicants del judaisme, l'erasmisme o l'espiritualisme, l'ambient era irrespirable? Ja el jesuïta Nicolás Martínez reconeixia el 1713 que: «La Santa Madre Teresa procurava esconder quanto pertenecía à las virtudes, y nobleza de su casa, y persona; y sabiendo una vez que cierto Padre, à quien amava mucho, andava muy solícito en indagar la nobleza de sus progenitores, le dixo muy sentida: —Padre, à mi me basta ser hija de la Iglesia. Y me diera mas pena el haver cometido un pecado venial, que el tener por ascendientes à los hombres mas viles del mundo—»[9]. Aquesta resposta, diu Castro, va ser dita per compensar amb un llinatge espiritual la seva carència d'un llinatge socialment estimable.

La confusió del concepte de noblesa, doncs, va ser volgut i difós per la mateixa Santa. Així com diuen que la seva família va recórrer a l'obtenció d'una carta executòria d'hidalguia, en un plet que va durar de 1519 a 1523, en què els afectats eren els seus oncles, pare, avi i besavi, també Teresa de Cardona tenia un avi i un besavi de sang conversa, però de la banda materna. En tot cas, la quantitat de membres de la família Cardona Enríquez que van ser benefactors d'Ignasi de Loiola s'explicaria per llur origen jueu, donat que, com diu Castro, la Companyia de Jesús va ser un important refugi de conversos en el segle XVI[10].

Són freqüents en Santa Teresa les al·lusions a les qüestions de llinatge: «¿habéis vosotras de ser estimadas [ante Dios] por linajes o por virtudes?»[11]. O la que cita Castro, quant a la descripció d'una certa monja qui supedita la cristiandat a la professió del pare: «Una doncella hija de padres muy cristianos, montañés el padre»[12]. Arran de l'activitat implacable de la Inquisició espanyola, era qüestió de supervivència demostrar que la professió dels progenitors, i sovint fins a tres generacions anteriors, era la de pagès o pastor. Només així hom podia tenir assegurada la credibilitat de cristiano viejo, fins al punt que era ben vist ser un analfabet[13]. Castro reforça aquesta tesi aportant documentació[14].

Els amics de Santa Teresa: metges i mercaders

Però Santa Teresa no tenia amics pagesos, sinó d'una altra mena. A les Fundacions ens parla d'un cert metge italià, Mariano de San Benito, que se'n va a viure amb els ermitans del desert de Tardón, com un «hombre limpio y casto»[15]. En canvi, dels seus propis pares, Santa Teresa no diu que fossin «limpios», sinó «virtuosos y temerosos de Dios»[16]. Castro no dubta que Santa Teresa vivia turmentada pel tema del llinatge i l'honra: «Después, quitado este temor [de Déu] del todo, quedome solo el de la honra, que en todo lo que hacía me traía atormentada»[17]. La noció d'«honra» en aquesta època fa referència exclusivament a la neteja de sang, al fet de tenir o no tenir ascendència jueva, no pas a tenir virtut. Un llinatge sense honra, volia dir que no s'era cristiano viejo, no es referia a faltes morals. Santa Teresa reconeix que quan era jove aquest tema la feia patir, i que després va canviar: «Fatígase del tiempo en que miró puntos de honra, y en el engaño que traía de creer, que era honra lo que el mundo llama honra: ve que es grandísima mentira, y que todos andamos en ella. Entiende que la verdadera honra no es mentirosa, sinó verdadera, tiniendo en algo lo que es algo, y lo que es nada tenerlo en no nada»[18]. En adaptar el sentit de la paraula «honra» quedava ocult el seu origen convers: «Fray Juan [de la Cruz], como Santa Teresa, evitaba hablar de su linaje, ambos impusieron a sus súbditos una abierta norma de caridad en la que no contaba para nada el origen familiar. Ambos proclamaban que solo virtud es nobleza y honra verdadera»[19].

Ja hem vist que Santa Teresa coneixia i tractava amb persones de professions pròpies de jueus, com el metge italià esmentat. Castro assegura que «en la primera mitad del siglo XVI aún era del todo punto excepcional un médico de sangre no judía»[20]. A partir de les seves investigacions, creu possible conèixer a quina casta pertanyia un individu, en funció de la seva activitat laboral: «según las estimaciones sociales de aquel tiempo, labrador equivalía a cristiano viejo, mientras que tejedor era un oficio muy practicado por conversos»[21].

L'altra professió associada als jueus era la dels mercaders. La Mare Teresa tenia amistat amb un mercader, que mai es va voler casar, i que «hacía una vida como muy católico, hombre de gran verdad y honestidad»[22], també coneixia bé el germà d'aquest, i un altre mercader amic seu del mateix lloc, el qual «ni entiende sino en hacer buenas obras con los presos de la cárcel»[23]. Un mercader que fa tasques d'atenció als presos, ens fa pensar en els beguins i les beguines, els quals, entre les tasques sòcio-sanitàries tenien la d'atendre els presos[24]. En una altra ocasió, també un bon mercader els cedeix una casa per fer-hi una fundació[25]. Veiem, doncs, com la Mare Teresa té relació amb mercaders o comerciants, dels quals en destaca la virtut i la qualitat humana, trets vinculats a la seva concepció de l'honra.

Castro subratlla com l'odi cap als jueus va perdurar al llarg dels anys. Quan la Inquisició, d'acord amb l'Església i la monarquia, perseguia els jueus, la gent, per deslliurar-se dels autos de fe, la presó, la confiscació de béns, la tortura i la mort, havia de demostrar la seva hidalguia, que ve de ser hijo-de-algo, tenir cognoms i ocupacions de cristiano viejo. La delació podia en qualsevol moment enfonsar una carrera brillant. La persecució i repressió dels jueus, que finalment

fugiren, es convertiren o foren executats, s'estengué cap als mercaders, o persones que simplement treballaven. Ser jueu s'identificava amb ser mercader. Odiar els mercaders era com odiar els jueus. Que aquest odi va ser fomentat des de la corona castellana, ho demostra el fet que la reina Isabel I, en el seu testament, exclou la corona catalano-aragonesa, que anomena «los reinos con lonja de mercaderes», de tot el que posseeixen i posseiran els seus regnes de Castella i Lleó[26].

L'obsessió entre els castellans per la neteja de sang arribava a l'extrem que "ser persona" equivalia a ser hidalgo[27], fins al punt que l'honra pròpia depenia de l'opinió aliena[28]. Les ocupacions de l'anomenada classe mitjana o burgesia a Europa eren a Castella feines pròpies de jueus o de moros, i per tant menyspreables per als que eren, o pretenien ser, cristianos viejos. «Además de no saber leer, los padres o antepasados de los consejeros reales, tenían que no haber desempeñado ningún oficio o profesión»[29].

Els llibres i la cultura

Entenem ara que l'exercici intel·lectual, quan es practicava, es fes amb la màxima discreció, ja que sota la vigilància de la Inquisició mostrar aquests interessos podia ser considerat sospitós de tenir origen jueu. Però si llegim la Vida de Santa Teresa, veiem que el seu pare era aficionat a llegir bons llibres, i en tenia en romanç perquè llegissin els seus fills[30]. Per la seva obra ingent, per l'ús de conceptes llatins com voluntat, enteniment i memòria, per les analogies, per les imatges i recursos literaris, en fi, no podem dubtar que Santa Teresa havia llegit, i molt. Ja fos a la biblioteca de l'arquebisbe de Tarragona, com a la important biblioteca del monestir de Pedralbes. Fem notar només que en l'inventari de 1364 d'aquesta biblioteca, ja hi havia tres Flos Sanctorum, un en llatí i dos en català; i que mentre que les primeres traduccions catalanes impreses d'aquest llegendari són de 1494 i 1514, les dues primeres castellanes són posteriors a la pròpia recomanació de Santa Teresa d'incloure el Flos Sanctorum com a lectura necessària per a les monges[31]. I no només això, sinó que les compilacions en castellà no es deien Flors Sanctorum, sinó Vidas de Cristo y de sus Santos. Només a partir dels anys 60 del segle XVI s'afegirà ala portada de la llegenda àuria en castellà, el ròtul Flors Sanctorum[32].

Santa Teresa amb freqüència es lamentava que li imposaven confessors incultes, o analfabets. En aquella època no es considerava imprescindible que un confessor tingués cap mena de cultura: «Hay opiniones de que no son letrados para gente de oración, si no tienen espíritu. Ya dije es menester espiritual maestro; mas si este no es letrado, gran inconveniente es»[33]. Si bé el comú sentir era que un home amb cultura no podia ser capellà, perquè un home religiós amb cultura era sospitós de ser jueu, Santa Teresa preferia que els mestres espirituals tinguessin cultura, fossin «letrados», i a ella no li agradava haver-se de confessar amb sacerdots incultes. Identificava, doncs, el concepte «letrado» amb el de persona llegida, que sap de lletra; va ser temps després de la seva mort que advocats i juristes van atribuir-se el títol de «letrado», que prengué així un sentit ben diferent[34].

Beguines i alumbradas

Castro posa sobre la taula aleshores el tema de la inspiració divina, el de la impossibilitat que Santa Teresa arribés espontàniament a les experiències místiques d'absorció, èxtasi i comunió amb Déu, i considera aquest punt de vista una representació romàntica. Segons ell, la lectura va tenir en l'obra i les experiències de Santa Teresa una funció primordial. Especialment el misticisme franciscà i una ininterrompuda tradició neoplatònica. La raó del menyspreu de Santa Teresa pels confessors incultes, i el seu desig de practicar la religió sense intermediaris eclesiàstics, i entrar en contacte amb Déu directament, tindria un sòlid fonament si hagués nascut i viscut en un ambient culte, d'erasmites, editors literaris, i també d'il·luminats per ambdues branques familiars[35]. Oimés quan a Catalunya, des del segle XIV hi havia una clara relació entre espirituals, tercerols, beguins i la casa reial catalana[36]. Llegien molt, interpretaven els textos per si mateixos, conversaven entre ells, i en els estats meditatis en solitari, s'unien íntimament amb Déu, sense necessitat d'autoritats eclesiàstiques, ni intermediaris de cap mena. I per això van ser perseguits, per conduir-los al corral.

Recordem que una de les obsessions de la Mare Teresa era si les monges dels monestirs havien de tenir o no res en propietat. Aquesta preocupació moral té origen en els franciscans espirituals[37], escissió de l'orde de sant Francesc, que propugnava una pobresa evangèlica, i per això se'ls va considerar fanàtics[38]. Se'ls anomenava fraticelli i beguins, i el Papa els va combatre amb la repressió. Sant Jeroni era l'asceta que inspirava beguins i beates, que buscaven la salvació i aspiraven a la perfecció[39]. Quedaria coherentment emmarcat així l'efecte que la lectura de Sant Jeroni va produir en Santa Teresa[40].

De manera que no és trivial que s'acusés a Santa Teresa d'alumbrada[41]. La Inquisició va investigar el seu llibre Vida per veure si hi havia indicis d'heretgia. Menéndez Pelayo no ho pot negar i, a la vegada que ho aprova, no deixa de treure-hi importància, quan sí que en té: «Suele decirse, con pasión y sin fundamento, que la Inquisición persiguió a Santa Teresa». Diu que el que va haver-hi foren «denuncias, exámenes y calificaciones... y cuando pululaban los alumbrados y las alumbradas y el fanatismo místico quería alzar la cabeza en los conventos de monjas, natural era que

se examinase despacio la enseñanza de una mujer que discurría de palabra y por escrito las más sutiles cuestiones de teología mística»[42].

És cert que Américo Castro no identifica Santa Teresa de Jesús amb l'abadessa Teresa de Cardona i Enríquez, però és curiós que en el mateix llibre on proclama l'ascendència jueva de Santa Teresa, inclogui la dada, en aparença sense relacionar-la directament, que un cristià d'alta nissaga com Ferran el Catòlic, fos de sang hebrea.

Natàlia Barenys

Notes bibliogràfiques

[1] Ferran Soldevila: Historia de España, tomo III, Ariel, Barcelona, 1953, 2a ed. 1962, p. 62.

[2] Soldevila: op.cit., p. 111.

[3] "La Iglesia hispana tuvo siempre la obsesión por dejar bien clara su ortodoxia a toda prueba y su fidelidad a Roma por encima de cualquier evidencia. Para apoyar esta actitud, ocultando al mismo tiempo las pruebas de que no siempre tuvo que ser así, el clero no tuvo el menor inconveniente en amañar fechas e interpolar falsedades en las copias de los documentos originales, incluso haciendo desaparecer éstos a continuación, con tal de exhibir urbi et orbe una línea de conducta que hiciera patente la catolicidad a toda prueba del clero español de todos los tiempos" (Juan G. Atienza: Monjes y monasterios españoles en la Edad Media, Temas de Hoy, Madrid, 1995, p. 226.)

[4] Rafael Torrent Orri: Jaume Ferrer de Blanes, els comtes de Mòdica i la descoberta del nou món, Premi Pròsper de Bofarull, 1969, Institut d'Estudis Catalans, p. 44.

[5] El cognom Enríquez o Henriquez pertanyia a famílies nobles jueves de Portugal i Espanya, i es troba mencionat en els registres de la Inquisició de Lisboa, Évora i Coïmbra.

[6] "The alumbrados of Toledo: Juan del Castillo and the Lucenas", dins Archiv für reformationsgeschichte, 45, 1954, pp. 237-239; José Luis González Novalín: El inquisidor general Fernando de Valdés (1483-1568): su vida y su obra, Vol. 1, p. 355.

[7] Stefania Pastore: Una herejía española: conversos, alumbrados e Inquisición (1449-1559), Marcial Pons ed., 2010, pp. 189 i ss.

[8] Cantagalo, Brasil, 1885 – Lloret de Mar, Catalunya, 1972. Filòleg i historiador cultural, segons el qual Espanya no és una entitat substancial, un "ser", sinó un "estar", un lloc de confluència de tres cultures, la cristiana, la musulmana i la jueva. Del seu llibre Teresa la santa y otros ensayos. Alfaguara, Madrid/Barcelona, 1929, 1972, en citem l'edició de 1972.

[9] Crónic. Car. Discalz. Tom.I. c.4, citat per Fr. Andres Caperò, Bisbe de Lugo, Sermon Funebre en las exequias de la venerable señora Doña Maria Folch de Cardona, predicat pel jesuïta Nicolás Martínez, editat a València, 1713.

[10] Castro: Op. cit., p. 306.

[11] Escritos de Santa Teresa, comentats per Vicente de la Fuente, Rivadeneyra ed., Madrid, 1877. Relación III, p.151. Citem sempre aquesta edició.

[12] Escritos, Fundaciones, cap. XXVI.

[13] "la incultura (ya en el primer tercio del siglo XVI) iba aneja a la condición de cristiano viejo, y adquirió así un sentido positivo" (Castro: op.cit., p. 210, n.21).

[14] Américo Castro, De la edad conflictiva, 1963, p. 197, on publica un document de 1530, en què es diu que per formar part del Consell Reial de Carles V, calia ser fill o nét de pagès, és a dir, que calia demostrar que hom era inculte, analfabet i sense altra professió que la de destripaterrones, per poder ser un aristòcrata, i que això no era un invent recent, sinó que responia a una manera de sentir i actuar molt antiga. Així, "la célebre frase de Lluís Vives a Erasmo tempora habemus difficilia se refería a la identidad que comenzaba a establecerse entre judaísmo y cualquier clase de faena que consistiera en algo más que destripar terrones. Por eso todos los historiadores, en España y fuera de ella, nunca mencionan el documento exhumado por mí en 1961"(Castro, op. cit., 1972, p. 182).

[15] Escritos, Fundaciones, cap. XVII.

[16] Escritos, Vida, cap. I.

[17] Escritos, Vida, cap. II.

[18] Escritos, Vida, cap. XX.

[19] Castro, op.cit., 1972, p. 26.

[20] Castro, op.cit., 1972, p. 25.

[21] Ibidem. I pel que fa als metges, era freqüent que reis i nobles cristians es possessin en mans de metges musulmans i jueus.

[22] Escritos, Fundaciones, cap. XV.

[23] Ibidem

[24] Joan Cuscó i Clarasó: Els beguins. L'heretgia a la Catalunya medieval. PAMSA, 2005, p. 66.

[25] Escritos, Fundaciones, cap. III.

[26] Castro, op.cit., 1972, p. 17. Creiem que és aquesta animadversió contra els jueus, la que arriba fins avui per projecció, i identifica el català amb el burgès o el comerciant.

[27] Castro, op.cit., 1972, p. 259

[28] Castro op.cit.,1972, p. 261.

[29] Castro op.cit., 1972, p.266

[30] Escritos, Vida, cap. I.

[31] Las Constituciones és de 1568. Vicente de la Fuente no s'ho explica: "los jesuitas Rivadeneyra y Villegas que los escribieron son coetáneos de Santa Teresa, pero las ediciones que se conocen son posteriores a su muerte. Quizás hubiera alguna otra colección de vidas de Santos." (Escritos, p. 274)

[32] José Aragües Aldaz: Para el estudio del 'Flos Sanctorum' renacentista. La conformación de un género, Universidad de Zaragoza, 2005, p. 353.

[33] Escritos, Vida, cap. XIII.

[34] "En Salamanca [...] no tanto se trata de hacer personas cuanto letrados, es decir, abogados. Ya Covarrubias había dicho (Tesoro de la lengua castellana, 1611) que los abogados y juristas se habían alzado con el título de letrados" (Castro, op.cit., 1972, p. 277).

[35] Per exemple, la relació de la seva cosina Maria Enríquez de Luna amb l'Il·luminisme, o per branca paterna, Elionor d'Urgell, tieta de la seva àvia Joana d'Urgell, que s'havia retirat amb dues beguines més en un eremitatge de Montblanc (Botinas, J. Cabaleiro, M.À. Duran: Les beguines, PAMSA, 2002, p.26).

[36] Joan Cuscó i Clarasó: op. cit., p. 57.

[37] Els franciscans espirituals es trobaven a Occitània, Catalunya i València, on hi havia nombroses beguines i beguins seglars.

[38] Josep Maria Sans i Travé: El procés dels templers catalans. Pagès, Lleida, 1990, p. 25.

[39] Pastore: op. cit., p. 53.

[40] La continuïtat de pensament que va dels franciscans i passa per Ramon Llull i Santa Teresa fins a Jacint Verdaguer recuperaria la baula perduda de l'espina dorsal cultural i espiritual catalana.

[41] Els alumbrados es consideraven fills dels beguins, i creien que els perfectes (com els càtars) no necessitaven dir oracions, ni fer cerimònies, perquè estaven tan ben disposats en el seu interior que les veus i senyals de l'exterior no els ajudaven, sinó que els eren un impediment. Obtenien experiències d'èxtasi a partir de dejunis i disciplines.

[42] Marcelino Menéndez Pelayo: Historia delos heterodoxos españoles, 1880-1882.